

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen weten de belangrijkste gebeurtenissen die in de Republiek plaatsvonden tijdens de regering van stadhouder Willem IV.
- ❖ De leerlingen kunnen een paar kenmerken noemen van de pruikentijd.
- ❖ De leerlingen kunnen een paar oorzaken en voorbeelden noemen waaruit blijkt dat de Republiek in de pruikentijd verarmde.

Aantal lessen 5**Lesonderdelen** *Vertelling*

1. Oproer in Amsterdam
2. Rijk aan de Vecht

Leestekst

Geen.

Leerlingenboek

Stadhouder Willem IV
De pruikentijd

Verwerking**Repetitie****Vertelling 1** **OPROER IN AMSTERDAM**

Maandag 25 juli 1748, een zonnige zomerdag in Amsterdam.

‘Kom mee, joh! Er gaat wat gebeuren op de Botermarkt!’

Martijn is dadelijk één en al oor. ‘Wat dan?’

‘Ze willen boter kopen zonder pacht te betalen! Al die belasting ook. De belastingpachters verdienen er maar goed mee!’ ‘Ja, ze vragen veel meer dan de regering nodig heeft. En de rest? Dat steken ze in hun eigen zak’. ‘Zak? Schatkist zul je bedoelen, al dat geld past niet eens in hun zakken’.

‘Ja, grote huizen, dat ze er van kopen! Vorige week zag ik een wagen stoppen bij één van de belastingpachters aan de Keizersgracht. Wat denk je? Een grote klok, nieuwe stoelen, een kast. En dan nog al die spullen die in houten kisten naar binnen werden gesjouwd. Jij snapt ook wel, wat daarin zit’. ‘Zilveren borden zeker, en zilveren bekers’. Zo mopperen Martijn en zijn maat verder.

‘In andere steden is het ook onrustig, heb ik gehoord’. ‘Klopt, dan kan Amsterdam niet achter blijven. Wij zijn erbij!’

Zo snel hij kan, rent hij zijn kameraad achterna.

In de koelte van de schaduw onder de bomen op de Botermarkt hebben boeren en zuivelhandelaars hun kramen opgezet. Burgeressen en dienstmeisjes drentelen er langs met hun boodschappenmanden. In het kantoor van de Waag zitten de klerken van de boterpachter gereed om de pacht te innen. Haveloos volk dromt om het gebouw heen. Af en toe zijn dreigende uitroepen te horen. Op de bovenverdieping van

12. Stadhouders Willem IV en de pruikentijd

het Waaggebouw staat een groep schutters opgesteld. De burgemeesters hebben het zekere voor het onzekere genomen.

Rondom de markt kijken nieuwsgierige burgers toe hoe dit zal aflopen.

Martijn is ook nieuwsgierig. Hij zou geen Amsterdamse jongen zijn als hij niet zou proberen met zijn neus vooraan te staan! Hij dringt zich door de menigte heen. Vlakbij ziet hij een paar dienders. Wanhopig proberen ze de opdringende menigte op een afstand te houden. Dreigend zwaaien ze met hun stokken.

Al spoedig merkt Martijn dat de voorste plaatsen niet altijd de beste zijn. Hij krijgt een duw in zijn rug en struikelt. Het volgende ogenblik heeft hij een klap met een wapenstok te pakken. Hij slaakt een kreet van pijn.

Een forse kerel naast Martijn grijpt de geheven wapenstok en wringt die naar beneden.

‘Wat, jij schelm!’ buldert hij. ‘Waarom sla jij die jongen zo?’ Direct daarna suizebolt de diender van de draai om zijn oren die hij krijgt.

Nu barst het rumoer pas goed los. Andere dienders komen hun collega te hulp. Martijns beschermer wordt met geweld het Waaggebouw binnengesleept. De menigte begint te joelen. Stenen vliegen door de lucht. Enkele kerels hebben de straat opgebroken en delen klinkers uit.

Plotseling knetteren gewerschoten. De schutters op de bovenverdieping zijn in actie gekomen! Er klinkt gegil vanuit de opeengepakte menigte. Mannen en vrouwen zakken ineen. Daar staat een jongen te gillen. Hij houdt zijn handen voor zijn gezicht. Het bloed loopt tussen zijn vingers door. Een kogel heeft zijn neus geraakt. In paniek vlucht de menigte weg. Martijn rent mee.

Maar daarmee is het nog niet rustig geworden in Amsterdam. Bepaald niet! Schreeuwend en tierend, joelend en zingend zwerft de menigte door de stad. Eerst naar de Keizersgracht, dan naar de Vijzelstraat, naar de Kalverstraat... De mensen zijn woedend. Alle ellende komt voort uit de pacht. Omdat zij die niet wilden betalen, hebben die schutters op hen geschoten!

Timmerman Piet van Dordt, met zijn gehavende broek en gescheurde hemd, vuurt hen aan. Op zijn hoogrode hoofd heeft hij een witte pruik gezet. Hij werpt zich op als aanvoerder. ‘Piet, de burgemeester!’ joelen de straatjongens. Mat, de limoenen- en visverkoopster, heeft hij aangesteld als zijn luitenant. Mat heeft haar schort als een vlag aan een stok gebonden en loopt al voor haar ‘troepen’ uit.

In wilde woede worden de huizen van de pachters leeggeplunderd en vernield. Deuren en ramen worden opengebroken, porseleinen serviezen en kristallen spiegels vallen rinkelend in scherven. Bedden worden kapot gesneden, zodat de veren in het rond vliegen. Vaten met bier en wijn lopen leeg op de straten. Geldkisten worden met zware hamers kapotgeslagen en het muntgeld stroomt de grachten in.

Als de avond valt zijn er meer dan twintig huizen geplunderd. Dan begint er een woest drinkgelag. De hele nacht is het geschreeuw en getier van de dronken plunderaars niet van de lucht.

De volgende dag nemen de burgemeesters maatregelen. Ze schaffen wel de belastingpacht af, maar kondigen tegelijkertijd aan dat ze streng zullen optreden tegen de plunderaars. Ook de schutters voelen zich als eerbare burgers langzamerhand bedreigd door het volk. Dat de pachters een lesje kregen, was prima. Maar nu moet het afgelopen zijn. Als op woensdag een bende plunderaars samschoolt voor het huis van een zilversmid, openen de schutters zonder waarschuwing het vuur. Dan is het afgelopen met de relletjes. De grootste belhamels duiken onder.

12. Stadhouders Willem IV en de pruikentijd

Op donderdag zijn de grachten vol schuiten. Stadsdienaars dreggen onder grote belangstelling naar gezonken kostbaarheden. Dan kan Piet van Dorcht het niet meer uithouden in zijn schuilplaats. Even later hangt ook hij over een brugleuning... 'Piet, de burgemeester! Daar heb je Piet, de burgemeester!' Het zijn kwajongens die het roepen. Het wordt Piets ongeluk. Omstanders draaien zich verrast om, komen op hem af... Piet zet het op een lopen, met een hele troep achtervolgers op de hielen. Deftige burgers, de degen in de vuist, vooraan. Hij vlucht een groentenkeldertje in. Daar vinden ze hem, in een hoekje achter een paar aardappelkisten. Hij wordt in triomf naar de Dam gebracht. Daar wordt hij uitgeleverd aan de dienders. Ook Mat wordt diezelfde dag vanachter haar kraampje weggehaald.

De volgende dag staat Martijn te midden van een opeengepakte menigte op de Dam. Zijn hart klopt onrustig, want hij weet wat er straks gaat gebeuren. De schout en schepenen hebben snel recht gesproken. De raddraaiers moeten opgehangen worden, als afschrikwekkend voorbeeld. Tussen het stadhuis en de Waag staan de schutters in slagorde en houden een brede doorgang vrij.

Daar slaat de klok twaalf uur. Trommels beginnen te roffelen... De deuren van het stadhuis gaan open en de burgemeesters, gevolgd door schout en schepenen, schrijden naar buiten. Achter hen duwen de dienders de gevangenen voort. Als de stoet passeert, hoort Martijn boven het geroffel van de trommels uit de krijgende stem van Mat: 'Lieve burgers, help me toch! Ik heb toch niet voor mezelf gevochten, maar voor het hele land! Waarom laten jullie me nu sterven...'

Plotseling zwijgen de trommels. Het wordt heel stil op de Dam. Martijn houdt de adem in...

'Wraak, burgers, wraak!' Dat waren de laatste woorden van Mat. Vreselijk.

De menigte mort, dringt op... Dat maakt de schutters zenuwachtig. Hun aanvoerder beveelt een salvo...

Er breekt paniek uit als de kogels in de menigte slaan. De mensen proberen te vluchten, duwen elkaar opzij, slaan en stompen... Martijn valt, krabbelt weer overeind, wordt dan in de massa meegesleurd. De menigte vlucht in de richting van het Damrak. Tientallen mensen raken tijdens het gedrang te water en verdrinken.

Nog wekenlang patrouilleren de schutters door de stad, maar het verzet is gebroken. De regenten met hun kostbare pruiken en geborduurde jassen kunnen gerust zijn.

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt).

Gespreksvragen

1. Mag de overheid belasting heffen over alles wat er verhandeld wordt? Is dat nu nog zo? Moeten de burgers die belastingen (pachten) altijd betalen of zijn er ook grenzen aan?
2. Wanneer mag je in opstand komen tegen de regering? Of moet je een regering altijd gehoorzamen? Denk hierbij ook aan *Het Plakkaat van Verlatinghe*.
3. Vind je het terecht dat Piet en Mat de doodstraf kregen? Waarom wel/niet? Wat zegt de Bijbel over de doodstraf? Voor welke zonden is de doodstraf door God bevolen? Hoe moeten we daar in ons land nu mee omgaan?

12. Stadhouder Willem IV en de pruikentijd

Vertelling 2 RIJK AAN DE VECHT

Breukelen, omstreeks het jaar 1725.

Rustig kabbelt het water van de Vecht voort langs de met lage struiken en kleine boomgroepen begroeide oevers. Een rietzanger laat zijn deuntje horen. Blanke zeilschepen glijden over de rivier en tussen de bomen schemeren de huizen.

Daar stapt voorzichtig een oude man uit de trekschuit van Amsterdam. Hij knikt tevreden. Na de drukte van de stad zal een verblijf aan de mooie Vecht een verademing zijn. Het is een verstandig besluit geweest om de zomermaanden door te gaan brengen op Welgelegen, de pas verbouwde buitenplaats van zijn zoon Adriaan.

Wat is het hier veranderd de laatste jaren!

Toen hij hier in vroeger jaren ging bouwen, werd de Vecht nog omzoomd door groentetuinen en boomgaarden. Daar is daar weinig van overgebleven. Vroeger leken het Amsterdamse grachtenwoningen. Maar de huizen met hoge stoepen en blinde zijmuren zijn gesloopt. In plaats daarvan ziet hij brede oprijlanen met aan het einde sierlijke gevels van forse landhuizen.

Hoeveel van die tuinkoepels is hij nu al voorbij gestapt? Daar, even tellen, dat is geen zes- maar een achtkantige. Wat een weelde. Alsof het allemaal niets kost! Door een van de ramen ziet hij mannen theedrinken. Hoeven die niet te werken?

Wat is dat achter hem? Hij hoort niet zo goed meer. Geratel van wielen. Als hij wat opzij gaat, rolt hem een deftige karos voorbij. Achter de raampjes ziet hij een man in een geborduurde jas, een gepoederde pruik. Een smalend lachje krult om zijn lippen. Malle fratsen... Maar ja, zijn eigen zoon doet ook al mee aan die Franse mode. Vroeger hadden ze wel andere zaken aan hun hoofd. Toen waren de jongens en mannen aan het werk. Geërgerd ineens, stapt hij door.

Intussen, op de buitenplaats Welgelegen.

'Oh *papa*, ik hoop niet dat ik u lastig val, maar ik wilde u graag mijn nieuwe *robe* laten zien. Vindt u hem niet *magnifique*?'

'Kom eens hier, mijn kind. Wel, Leentje, 't staat je voortreffelijk! Zeker naar de laatste Parijse mode?'

'Natuurlijk, *papa*! In Holland maken ze alleen maar lompe kleding. Wat uit Parijs komt, is mooi! Maar och *papa*, noemt u mij toch niet meer Leentje. Dat klinkt zo naar! Waarom zegt u niet *Hélène*? Dat is zoveel voorname, dat klinkt *chique*...'

'Goed, goed, *Hélène* dan. Maar ik wilde...'

In de gang klinken stemmen. De deur wordt geopend en de oude heer stapt naar binnen, op de voet gevolgd door een bepruikte jongeman, gekleed in een kleurige jas met daaronder witsatijnen kousen.

'*Papa*, hier is *grand-père*! Hij komt ons eens opzoeken!'

'*Grand-père*?' bromt de oude man. 'Ik ben je grootvader. Begrepen!'

Misnoegd kijkt hij om zich heen.

'Ik heb me net op straat al lopen ergeren aan die Franse onzin. En nu zie en hoor ik hier hetzelfde. Jullie staan er net bij als poppen. Jij met zo'n pruik, Hendrik en jij Leentje, met die hoepelrok. Jij kunt niet eens meer fatsoenlijk door de deur, denk ik.'

'Het is *Henri*, grootvader en ik heet nu *Hélène*!'

'Toe maar, toe maar! *Hélène*... Luister eens, ik heb bijna vijftig jaar lang jouw grootmoeder Leentje genoemd. Jij bent naar haar genoemd, dus heet jij ook Leentje! Verder heeft nooit iemand tegen mij *Henri* gezegd. Franse kunsten! Bah!' Adriaan komt tussenbeide. 'Och vader, ze zijn jong en...'

'Jong? Ja, ik ben ook jong geweest! Maar toen moest er gewérkt worden! Voor malle fratsen was geen tijd!'

'Grootvader, wat hebt u dan tegen een haarbuidel?'

'Zo'n lintje in je nek? Vind jij dat dan mooi? En die stijve rolletjes boven je oren? Nog gepoederd ook. Ben jij een kerel?'

'Grootvader, dat is de mode!'

'Mode, mode. Franse kunsten zijn het en anders niet. Dat ding op je hoofd, is dat ook mode?'

'Dat is een driekante steek, grootvader. Die draagt iedereen tegenwoordig'.

De deur gaat open. Een bediende, gekleed in een kleurige livrei, verschijnt. '*Mademoiselle, monsieur*, de karos staat gereed'.

'*Très bien, Jean*, we komen dadelijk'.

Dan kan grootvader het niet laten weer een steek te geven.

'Het is mij een raadsel, Leentje, hoe jij met zo'n hoepelrok in een rijtuig kunt komen. Je mag trouwens wel oppassen, dat je kapsel niet uit elkaar valt!'

'Mijn kapsel valt niet uit elkaar, grootvader! Het is veilig vastgemaakt met struisvogelveren'.

'Moet die hoed met die bloementuin daar nog bovenop?' spot grootvader.

'*Oui, grand-père, c'est français!*'

Beledigd trippelt Leentje naar buiten, gevolgd door Hendrik.

'Ik begrijp jou niet, Adriaan. Waarom verbied je de kinderen zulke onzin niet? Aan die na-aperij van de Fransen kun je zien dat ons land achteruit gaat'.

Met dat laatste kan Adriaan het onmogelijk eens zijn.

'Achteruit, vader? Ik zou juist zeggen dat de Republiek nog nooit zo welvarend is geweest. De rijkdommen stromen ons van alle kanten toe'.

'Schijn bedriegt, mijn zoon. Wij pronken. Kijk maar naar je eigen huis. Allemaal pronk en pracht. Er wordt met geld gesmeten. En alles moet Frans zijn. De taal Frans, het eten Frans, de kleding Frans, de tuin Frans...'

'Maar vader, het geld is er toch? We hebben het toch zelf verdiend?'

Nu wordt grootvader boos.

'Wie hebben dat geld verdiend? Jullie plukken alleen maar de vruchten van het werk van je voorouders. Die hebben gezwoegd, hun leven lang! Trekken jullie er soms nog op uit om ons handelsgebied te vergroten? De Engelsen zijn ons al lang voorbijgestreefd. In de vorige eeuw, Adriaan, stond de Republiek in hoog aanzien in Europa. Er werd rekening gehouden met ons. En nu? Nu schrijft een ander ons de wet voor en we laten het ons welgevallen. We zijn gemakzuchtig geworden...'

Adriaan luisterde niet meer. Ze leefden nu. Nu was er rijkdom. Het door zijn voorouders verdiende geld? Dat ging hij met zijn kinderen allemaal opmaken.

Bron

Handleiding *Er is Geschied*, deel 2 (bewerkt).

Gespreksvragen

1. Wat zegt de Bijbel over rijkdom en de besteding van je geld? Mag je, zonder dat je daar zelf voor werkt, leven van het geld dat je gekregen/geërfd hebt? Hoeveel geld moet je volgens de Bijbel geven aan God en de naaste?
2. Wat zegt de Bijbel over aandacht die je mag/moet hebben voor je lichaam? En wat over je uiterlijk en de kleding?

12. Stadhouders Willem IV en de pruikentijd

3. In de Pruikentijd namen de rijke mensen veel woorden over uit het Frans. Wat vind je daarvan? Nu nemen veel Nederlanders woorden over uit een andere taal dan het Frans. Uit welke taal? Kun je voorbeelden noemen van die woorden? Wat vind je er van om woorden uit die andere taal over te nemen in het Nederlands?
4. Zou er, behalve de redenen die in het verhaal genoemd zijn, nog een andere, belangrijkere oorzaak te noemen zijn voor de achteruitgang van Nederland in de achttiende eeuw? Is 'welvaart' hetzelfde als 'welzijn'? Kun je daarbij ook een lijn trekken naar onze tijd van welvaart?

Achtergrond- Informatie *Stadhouders Willem IV*

1. Handel in ambten

De handel in ambten was één van de fenomenen die het regentenbestaan lucratief maakte. De regenten verdeelden de winstgevende ambten onder elkaar. Ze lieten deze voordelige posten tegen een karige beloning waarnemen door eenvoudige lieden en staken zelf het grootste deel van de inkomsten in hun zak. Hierdoor werden zij op den duur in staat gesteld hun zaken aan de kant te doen. Voortaan waren ze alleen nog 'regent' en leefden van de opbrengsten van hun ambten. Zelfs onmondige kinderen werden met ambten bedacht, die uiteraard door burgers werden waargenomen. Zo benoemde burgemeester Jan Six van Amsterdam zijn zoon tot postmeester op Antwerpen. Het kind lag nog in de wieg! Het ambt bracht 11.000 gulden per jaar op en een klerk hield de postboeken bij. De deftige Jacob Bicker werd afslager op de vismarkt tegen 21/2 % van de opbrengst van elke partij verkochte vis. Dat bracht een paar honderd gulden per week op. Een vervanger deed het werk. Een burgemeestersdochter uit Gouda werd stadsvroedvrouw en streek daarmee enkele duizenden guldens per jaar aan salaris op. De 'burgerjoffer' die haar ambt waarnam, kreeg twee stuivers per bevalling.

En waren er te weinig baantjes, dan werden ze gecreëerd. Zo waren er op den duur alleen in Amsterdam al meer dan 3000 makelaars, korenmeesters, commissarissen, controleurs en wat dies meer zij.

Het voordeligst waren de postmeesterschappen. In Amsterdam brachten zij jaarlijks gemiddeld 168.000 gulden op. Allemaal waren ze in handen van de burgemeesters en hun zoons en neven. Alleen was 'postmeester' Jan Boreel nog maar vier jaar en waren Willem en Gerard Munter respectievelijk vier en één jaar oud.

De ontevreden burgers hadden om de prins geroepen in de verwachting dat hij de oligarchie en de corruptie zou beknotten. Daarvan kwam vooralsnog weinig terecht. Alleen aan de meest winstgevende vorm van corruptie, die met de posterijen, werd in de zomer van 1747 in principe een einde gemaakt. Onder druk van de burgers stonden in de meeste steden de regenten hun inkomsten uit de posterijen aan de prins af. Overigens golden ook toen al overgangsmaatregelen. Pas wanneer een postmeesterschap vacant werd, zou het aan de prins toevallen. Amsterdam lag weer dwars en kondigde aan dat de opbrengsten van de posterijen niet naar de prins zouden gaan, maar in de stadskas zouden vloeien.

Verdere maatregelen om de corruptie te beteugelen bleven uit. De burgers troostten zich echter met de overweging dat er een oorlog aan de gang was en dat de prins voorlopig al zijn aandacht aan de oorlogvoering moest wijden.

2. Het pachtersoproer

De ontevredenheid uitte zich het eerst in Friesland. Dit gewest werd tijdens de oorlogsjaren zwaar getroffen door veepest. Bovendien ondermijnde de paalworm de palen die moesten dienen om de golfslag voor de zeedijken te breken, zodat de dijken, die toentertijd een te steil talud hadden aan de zeezijde, dreigden af te kalven.

Gehaat was vooral de belasting op het malen van koren. Bij iedere korenmolen was een commies gestationeerd, die vanuit zijn chercheurshuisje toezicht hield en de omzet noteerde. Wanneer na twaalf uur zijn werk erop zat, kwam de molen 'aan de ketting'. Het eerste wat de ontevreden boeren op Pinksteren van het jaar 1748 deden, was het verbranden van de chercheurshuisjes en het in het water gooien van de kettingen. Het oproer werkte aanstekelijk en verspreidde zich snel door geheel Friesland, Groningen en Drenthe. De ontevredenen organiseerden zich en formuleerden hun eisen. Opvallend was dat de leiders vaak behoorden tot de doopsgezinde mannen of Mennonieten die zich als 'dissenters' achtergesteld voelden en op deze manier hun onvrede uitten.

De eisen waren radicaal, maar de regenten hadden geen keus. Zij stelden zich toegevend op, maakten in navolging van andere gewesten het stadhouderschap erfelijk en gaven de prins onbeperkte volmacht om hervormingen door te voeren. Deze ontving daarmee een haast dictatoriale bevoegdheid. Hij zou radicale veranderingen kunnen aanbrengen, als hij dat wilde. De prins wenste echter geen radicale vernieuwingen. Hij streefde naar handhaving van de oude toestand, zonder de naderhand ingeslopen misstanden. Hij schafte enkele misbruiken af en dirigeerde tegelijkertijd troepen naar Friesland. Deze traden streng op tegen de oproerkrakers. De regenten konden gerust zijn. Hun positie kwam niet in gevaar.

In Groningen trokken op 29 augustus gewapende boeren de stad binnen en verenigden zich met de Oranjegezinde burgers. De regenten riep de prins te hulp. Deze zag zijn kans schoon en wachtte af. Hij trok zelfs het garnizoen terug. De in het nauw gebrachte Staten verleenden toen ook hier de prins onbeperkte volmachten die daarop de burgers tot rust en orde maande en evenals in Friesland enkele misbruiken afschafte.

In Overijssel, Utrecht en Gelderland kwam het slechts tot enkele plaatselijke opstootjes, waarbij vooral de belastingpachters het ontgelden moesten. In deze gewesten had de stadhouder al grote macht en de rust keerde na enkele beloften zijnerzijds spoedig terug. In Utrecht zouden de pachterijen onmiddellijk worden afgeschaft, in de andere gewesten op termijn.

In Zeeland kwam het helemaal niet tot opstootjes. Men was tevreden met de verheffing van de prins en afschaffing van de belastingpacht was wat hen betrof helemaal niet aan de orde. Pachters, smokkelaars en boeren werkten samen en hielden elkaar de hand boven het hoofd. Wat de Zeeuwen betrof, bleef deze situatie ongewijzigd.

In Holland, het bolwerk van de regenten-oligarchie, raakten na het bekend worden van het nieuws uit het noorden eerst Haarlem en Leiden in rep en roer. Dagenlang trokken plunderende benden door beide steden. Pachtershuizen werden leeggeroofd en niemand betaalde nog accijns. De schutterijen keken toe. Het oproer sloeg over naar Den Haag, waar het grauw zelfs het huis van de raadpensionaris niet ontzag.

Onverwachts verscheen echter de prins in de Statenvergadering van Holland. Onder druk van de omstandigheden stelde hij voor de accijnzen af te schaffen en te ver-

12. Stadhouders Willem IV en de pruikentijd

vangen door een hoofdgeld. De afgevaardigden hoorden het voorstel verbaasd en met tegenzin aan, maar ze hadden weinig keus. De volgende dag al werd de maatregel afgekondigd.

Met het wegvallen van de accijnzen moest er natuurlijk wel een financiële dekking komen. Er werd een ruwe schatting gemaakt. De prins moest vervolgens maar met de fiscale ambtenaren overleggen hoe het hoofdgeld geïnd moest worden. Voordat de maatregel zijn beslag kon krijgen, was in Amsterdam het pachtersoproer al uitgebroken.

De volkswoede richtte zich ook hier vooral tegen de huizen van de belastingpachters, waar alles kort en klein werd geslagen. De gewapende vendelschutters, samengesteld uit de gegoede burgerij, staken geen hand uit om tussenbeide te komen.

't Kostbaarste huysraad, schilderyen, boeken, gemaakt zilverwerk, alles werd geschonden of vernield. De wynen en sterke dranken, die men in de kelders dezer Luiden in grooten overvloed aantrof werden gulziglyk te lyve geslaagen of baldadiglyk geplengd. Geheelen oxhoofden werd de bodem ingesmeeten en de roode wyn stroomde zoo rykelyk door de gooten en riooien, dat er't water in de graften [grachten] door geverwd werd. In de meeste huizen werden alle de vertrekken, tot booven in de top, leediglyk geplonderd en somtyds zwaare stukken huysraad en geldkisten naar beneeden gesmakt, dat alles daverde en kraakte, daar 't neederkwam; ook werden de plonderaars, die beneeden stonden en 't afgesmeeten huysraad verder verbryzelden en in't water droegen, dikwyls gekwetst en somtyds gedood door kasten, taafels, deuren, die zonder iemand te ontzien, ten vensteren uit geworpen werden.

In de nacht woedde het oproer door en werden onder invloed van de drank de excessen groter. De plunderaars brachten *den geheelen nacht door met suypen en bordelleeren* [hoereren], *dat - so my gesezt is - publiek te sien was, zowel in het huys, de kelder, op alle stoepen daar in de buurt als op de wal. Verscheidene hadden sig dood gesoopen (...).*

De volgende morgen ging het gerucht dat er een lijst was van huizen, die nog geplunderd zouden worden. Daaronder waren er ook van gegoede burgers die niets te maken hadden met de belastingpacht. Dat was voor de schutters het sein om in te grijpen. De gehele burgerij werd nu immers bedreigd! De schutters begonnen met scherp te schieten, er werden arrestaties verricht en uiteindelijk werden twee plunderaars, een man en een vrouw, ter dood veroordeeld en *uit de Waag geheyst. 't Wyf schreeuwde in 't gaan naar de strafplaats, en eer zy gehangen werd, ysselyk: Wraak burgers, wraak.' Doch de Karel [kerel] sloeg geen geluid.*

3. De Doelisten

Het oproer was gestild en de verpachting van de accijnzen afgeschaft. Toch keerde in Amsterdam de rust nog niet terug. Nu lieten de gegoede burgers van zich horen door het formuleren van politieke eisen. Zo eisten zij vrije krijgswaarden, door burgers gekozen officieren van de schutterij. Dat betekende in feite een verlangen naar een zekere democratie. Ze kwamen bijeen in de Kloveniersdoelen, waardoor ze al spoedig als 'Doelisten' aangeduid werden. De beweging stond in contact met prinses Anna in Den Haag. Zij stond achter de geformuleerde eisen, maar probeerde de beweging te behoeden voor radicalisering. De conservatieve prins wilde niets weten van democratische tendensen. Dat gold ook voor de Amsterdamse regenten die probeerden tijd te winnen door de stadhouder te ontbieden. Deze liet zich door de Staten van Holland machtigen en begaf zich met tegenzin naar de roerige stad. Tijdens zijn intocht werd de prins geëscorteerd door de Amsterdamse sloopstimmerlieden, heel

toepasselijk de Bijltjes genoemd. Zij hadden al dagenlang de toon gezet door dreigend door de Amsterdamse straten te paraderen. De stoet werd voorafgegaan door afgevaardigden van de burgerij die Oranjevaandels meedroegen met daarop de tekst 'Oranje en de Vrijheid'.

De prins, allesbehalve ingenomen met de verwachtingsvolle stemming van de Amsterdammers, verklaarde nadat hij zijn intrek had genomen in het Herenlogement *hoe wee het hem deed, dat het volk zoo misnoegd was op de Regenten, onder welken er waren, die hy gaarne zoude laten aanblijven, schoon hy vreesde, niet te zullen kunnen.*

Op zijn beurt probeerde de prins vervolgens tijd te winnen. Dat was niet naar de zin van de Doelisten. Daniël Raap, die zich opwierp als leider, vergezeld van enkele afgevaardigden, voegde hem tenslotte toe *dat de burgers de wetsverzetting morgen verwachtten, dat de Bijltjes het wachten moe waren, en dat heel de burgerij het dineren van de burgemeesters met hem onverdraaglijk begon te vinden.*

De prins moest nu wel enkele leden van het stadsbestuur afzetten. Deze wetsverzetting leidde tot sentimentele, komische taferelen: *Toen de Burgemeester Carver, dat een deftig, braaf en eerlijk man was, afscheid kwam nemen van de Prins, zeide deze tot hem: Nu het spijt me meer als ik je zeggen kan, dat ik je van je dienst moet ontslaan, maar ik kan 't niet laten. Hierop antwoordde Corver, dat hij dat wel wist; dat hij zelf wel wist, dat de prins niet anders kon gehandeld hebben. De tranen kwamen hen beiden in de ogen en zij omhelsden elkander op de aandoenlijkste wijze.*

De nieuw benoemde leden van de vroedschap genoten echter bepaald niet het vertrouwen van de Doelisten. De ontevredenheid was als gevolg daarvan groot. Zij waren bang dat de regenten hen na het vertrek van de prins uit Amsterdam zouden straffen en drongen te meer aan op de instelling van vrije krijgswaarden. Dat zou hen onafhankelijk maken van de vroedschap. Bovendien konden de officieren toezicht houden op de besteding van de overheidsmiddelen en de verdeling van de ambten.

In de vroege morgen van 10 september drong een groep Doelisten de prinselijke slaapkamer van het Herenlogement binnen. Terwijl de prins, de slaapmuts op het hoofd, geschrokken luisterde, eisten zij op hoge toon, *fel en ongebonden*, de instelling van vrije krijgswaarden. Zo niet, dan zou *de nacht in plundering en doodslag ondergaan*. De prins stemde onmiddellijk toe.

De vreugde was groot in de Kloveniersdoelen, maar niet voor lang. Toen de prins, zo snel hij kon, uit Amsterdam vertrokken was, werd op de Dam een proclamatie voorgelezen, waarin in bitse bewoordingen werd gesteld dat de krijgswaarden uitdrukkelijk onder de stadsregering stonden en alleen mochten vergaderen met toestemming van de burgemeesters.

Het kostte Willem IV nagenoeg alle krediet in Amsterdam. De stemming onder de democraten werd er fel anti-oranje door.

4. De oligarchie versterkt

Niet alleen in Amsterdam koos Willem IV de zijde van de regenten. Ook in Leiden stuurde hij de burgemeesters naar huis om hen daarna weer bijna allemaal te herbenoemen. Een aantal democraten daarentegen werd achter slot en grendel gezet. Het gevolg was dat in veel Hollandse steden de stadsregeringen aftraden. De regenten begrepen dat ze van de prins geen kwaad hadden te duchten. Inderdaad werden ze bijna allemaal opnieuw benoemd. Wel ruimde de prins de nodige misbruiken uit de weg, maar van invloed van burgers op het bestuur mocht wat hem betreft geen sprake zijn.

12. Stadhouders Willem IV en de pruikentijd

Pas in 1749 kwam de stadhouder in de Statenvergadering met een plan voor de heffing van het hoofdgeld. Hij voegde er echter bij dat desgewenst de accijnzen mochten blijven. Dat was uiteraard aan geen dovemansoren gezegd. Over het hoofdgeld werd niet meer gesproken. Wel zouden de accijnzen voortaan worden geïnd door 'collectioneurs', ambtenaren met een vast salaris. De prins greep deze gelegenheid aan om zijn tijdens de revolutiedagen in opspraak geraakte partijgangers te belonen met deze ambten. Dit tot onvrede van de Amsterdammers, bij wie de prins geen goed meer kon doen. *In Amsterdam zijn mede veele te ontevreden over de collecteurs, dat meest slegte en ongegoede lieden zijn, als doelisten, dwarsboomers, banqueroutiers.* Het dragen van oranje was in Amsterdam in die dagen niet zonder gevaar, getuige dit voorval: *In zeeker koffijhuis krijgt een man bijkans een affront omdat een oranjelintje aan zijn rotting [stok] hadt, moetende hij verklaaren, dat het uit geen particuliere genegentheyt voor Sijn Hoogheid gesproote was, maar alsoo reets lange aan geweest was.*

De nieuwe vroedschappen hadden de wind mee. Ze stonden bij de stadhouder in de gunst en kregen van hem ambten toegeschoven. Bovendien was hun positie ten opzichte van het volk sterker geworden. Voortaan konden zij de klachten afschuiven op de stadhouder: *Wat wilt ge klagen? Wel nu hebt gij een Prins. Gaat naar den Prins.* Het oude stelsel bleef dus, maar werd nu gedekt door de Oranjevlag.

5. Willem IV sterft

Toen de rust weergekeerd was, wilde de prins zich wijden aan de kwijnende nijverheid en handel. Zo wilde hij van de Republiek een vrijhaven maken. Zijn rechterhand Bentinck stelde voor departementen in het leven te roepen voor buitenlandse zaken, binnenlandse zaken, leger, financiën, marine en handel. Dit voorstel stuitte echter op fel verzet van hofkringen rond de prins die vreesden hun invloed kwijt te raken.

Maatregelen waren echter wel nodig. De vloot, eens de nationale trots, was zo vervallen dat de admiraliteit Engelse scheepsbouwers in dienst moest nemen om een zeewaardig oorlogsschip te laten bouwen. Ook het leger moest nodig gereorganiseerd worden. De prins voelde zich echter daartoe niet capabel. Op zijn voorstel werd in 1750 Lodewijk, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel, een bloedverwant van zijn vrouw, prinses Anna van Hannover, benoemd tot veldmaarschalk van de Republiek. Bovendien wist Willem IV dat zijn gezondheid zwak was. Na zijn dood zou zijn jonge zoon een gemakkelijke prooi kunnen worden van de staatsgezinden. Het was gewenst dat een invloedrijk persoon aan het stadhouderlijk hof zou opkomen voor de belangen van de jonge erfprins. Vreemd was wel dat de hertog gewoon in dienst bleef van de Oostenrijkse keizerin Maria Theresia. Deze keurde de benoeming van haar dienaar goed, want op deze manier kon het oude bondgenootschap tussen Oostenrijk en de twee zeemogendheden wellicht weer nieuw leven worden ingeblazen, in Oostenrijkse ogen de beste remedie tegen Franse agressie.

Tijdens deze beslommeringen stierf de prins plotseling op veertigjarige leeftijd, volgens Groen van Prinsterer *door verdrietelijken arbeid en grievende tegenkanting vermoord.* Zijn zoon, de jonge erfprins, was nog maar drie jaar oud.

De reacties van veel regenten, hoewel zij veel aan de stadhouder te danken hadden, waren onderkoeld: *October 1751 sterft Zijn Hoogheid. Geen consternatie ter werelt.* Er waren ook andere geluiden: *Helaas hy die naast God het leven van deezzen Burgerstaat was, en tot den avondstond zyner daagen toe zig voor het Vaderland had afgesloofd stierf in het midden zyner daagen.*

DE PRUIKENTIJD

1. Veranderde mentaliteit

De scheidslijn tussen de zeventiende en de achttiende eeuw is minder scherp te trekken dan vaak wordt aangenomen, zoals hierna duidelijk zal worden. Veranderingen voltrokken zich geleidelijk. Maar wel zo, dat de Nederlandse kooplieden en regenten uit de achttiende eeuw inmiddels weinig meer leken op hun voorgangers uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Bovendien waren beide standen, vroeger goeddeels in elkaar opgaand omdat regenten ook kooplieden en veel kooplieden tevens regenten waren, uit elkaar gegroeid. Wel hadden ze gemeenschappelijk dat beiden leefden als renteniers. Hun bezittingen, hun koopwaar, hun aandelen, hun uitstaande geldleningen brachten fortuinen op, waarvoor ze nauwelijks een voet hoefden te verzetten. Gemeenschappelijk waren ook de luchthartigheid en spilzucht die hun intrede hadden gedaan. Eenvoud en degelijkheid hadden plaats gemaakt voor elegantie en overdaad. Hollandse nuchterheid was vervangen door wufte weelde en geaffecteerde manieren. Er was een blinde bewondering gegroeid voor alles wat Frans was. De rijken kleeften zich volgens de Franse mode, lasen Franse boeken, converseerden in het Frans, imiteerden Franse gewoonten en manieren en richtten hun woningen in met op de Franse smaak afgestemde meubels. 's Winters resideerden ze in luxueuze grachtenhuizen en 's zomers in uitgestrekte buitenplaatsen aan de Vecht of de Amstel.

2. Het 'buiten' wonen

De drang naar een tweede woning dateerde in het westen van Nederland al uit de zeventiende eeuw. In de steden was namelijk, met het toenemen van de welvaart, sinds de zestiende eeuw steeds meer groen opgeofferd voor de bouw van meer en grotere huizen, openbare gebouwen en kerken. Tot die tijd waren in Amsterdam zoveel kruiden-, fruit- en moestuinen geweest dat men zich in sommige wijken in een boerendorp waande. Met het verdwijnen hiervan groeide de behoefte om de stad zo nu en dan te ontvluchten. Rijke stedelingen legden tuinen aan buiten de stadspoorten, op steeds grotere afstand van de stad. En omdat reizen tijdrovend was, ging men bij de tuinen nachtverblijven inrichten, eerst voor enkele mensen, later voor de hele familie, het personeel en de gasten.

Ontstonden deze tuinen oorspronkelijk door behoefte aan ontspanning, door de geweldige economische groei van Holland mondde deze ontwikkeling uit in de bouw van schitterende buitenplaatsen, waaronder die langs de Vecht. Deze waren bijna zonder uitzondering eigendom van Amsterdamse kooplieden. Zij kochten boerderijen met bouwgrond en weilanden. Dit was economisch gezien interessant omdat hun producten in de steden gretig aftrek vonden. Met het rijker worden van de kooplieden en het schaarser worden van de grond, raakte het verbouwen van landbouwproducten op de achtergrond en werden de buitenhuizen vergroot en verfraaid en werden siertuinen aangelegd. Door toedoen van de Amsterdamse kooplieden veranderde de Vechtstreek in één groot lustoord met kapitale buitenhuizen, prachtige tuinen, parken, fonteinen en beeldhouwwerken.

3. De tuinen

Met de verfraaiing van de buitenhuizen langs de Vecht en de Amstel moesten de schaduwrijke lanen en rechthoekige bloembedden plaats maken voor tuinen naar het voorbeeld van de paleistuinen van Versailles, zoals deze waren aangelegd door

12. Stadhouders Willem IV en de pruikentijd

de tuinarchitect André le Nôtre. Voortaan ging de voorkeur uit naar bloembedden in cirkels en vierkanten, naar piramide- of kegelvormig gesnoeide coniferen en ligusters, naar watervallen en fontein. Symmetrie was het uitgangspunt.

Rond 1780 werd de gekunstelde Le Nôtre-stijl met zijn stijf geschoren hagen en rechte lanen echter vervangen door de zogenaamde Engelse park- of landschapsstijl. Onder invloed van de opkomende Romantiek ademde deze stijl een heimwee naar de natuur. De stemming, de ontroering ging een belangrijke rol spelen. Dit leidde tot 'natuurlijke' tuinen met slingerpaden, omzoomd door struiken en bomen, en tot gazons, onderbroken door schaduw brengende boomgroepen. Langs het water verreesen zes- of achtkantige tuinkoepels, van waaruit men een ruim uitzicht had op de rivier. Daarin rustte men uit van de wandelingen door de tuin of ontving men gasten.

4. Architectuur

In de eerste helft van de achttiende eeuw stonden de Amsterdamse grachtenhuizen nog onder de invloed van de Lodewijk XIV-stijl. De fraaie hals- en klokgevels waren sinds lang uit de mode. De gevels hadden verticale accenten door de kroonlijsten, een brede, vooruitstekende lijst met daarop een soort balustrade waardoor het daarachter liggende dak aan het oog onttrokken was. De gevel was vaak zes vensters breed en had een vorstelijke toegang door een hardstenen stoep, met treden aan beide kanten. Het bordes, de fraaie deur en het daarboven aangebrachte venster werden samengetrokken tot één architectonisch geheel, afgezet tegen de natuurstenen gevel. Binnen kwam men in een weids trappenhuis van stucwerk, onder een hoge lichtkoepel. Balkenzolders waren uit de gratie, prachtig gestukadoorde plafonds hadden hun plaats ingenomen. De wanden van de grote kamers werden behangen met gobelins met daarop afbeeldingen van arcadische landschappen, jachten en herderstaferelen. Ook kostbaar goud- of zilverleer was geliefd als wandbekleding. Na 1750 kwam het sierlijke rococo in de mode. Dat leidde tot vlakke gevels, deuren als poorten, omrankt door witmarmeren, bewust asymmetrische ornamentiek. De klokgevel, maar nu sierlijk bewerkt, deed weer zijn intrede. De gewelfde vensteropeningen werden verlucht met schelp- of bladornamenten. In de hal, in het trappenhuis en in de kamers overheersten marmer en stucwerk. De wandtapijten werden vervangen door papieren behangsels, bedrukt met geïdealiseerde, met herderinnetjes gestoffeerde, arcadische landschappen. De oude, groene ruitjes waren al sinds lang vervangen door heldere, blanke ruiten, waarvoor nu gordijnen werden gedrapeerd om inkijk te voorkomen.

Bij het meubilair overheersten pasteltinten: zachtgroen, lichtblauw en crème. De stoelen, met naar achterover hellende rugleuning en gebogen leuning hadden één groot voordeel: zij boden eindelijk zitcomfort. De tafeltjes, kastjes en commodes waren ingelegd met exotische houtsoorten, porselein of ivoor. De kostbare spiegels aan de wanden weerkaatsten de weelde en deden de vertrekken groter lijken.

Omstreeks 1780 was het uit met de sierlijke krullen van het rococo. Als gevolg van de vondsten in het opgegraven Pompeii bloeide de belangstelling voor de klassieken weer op. Strakke lijnen, lijstgevels en pilasters bekroond door driehoekige frontons keerden weer terug. Het bekendste gebouw uit deze nieuw-classicistische periode is het paleis Noordeinde in Den Haag.

5. Franse mode

De Franse mode gaf de toon aan, zowel in de Republiek als in andere Europese landen. Levensgrote poppen, naar de laatste mode gekleed, vonden hun weg naar de voornaamste Europese steden om daar onmiddellijk voor een rage te zorgen in de

gegoede kringen. Niet iedereen was ingenomen met het primaat van Parijs: *De Franschman regeert ons onbeperkt, hij regelt onze smaak, onze kleding, onze manieren, onze armen en beenen tot de minste opslag onzer oogen toe. Wij verwaarloozen zelfs het Latijn ter liefde van het Fransch.*

Meer nog dan in de zeventiende eeuw onderscheidden de rijken zich in hun kleding van de overige burgers. Allerlei overbodigheden en onpraktische modesnufjes als kant, strikken en borduursels maakten duidelijk dat de drager niet van handenarbeid hoefde te leven.

Kort voor 1700 kwam voor de mannen de pruik in de mode. Gewoonlijk was deze witgepoederd. Vanaf dat moment behoorden snorren en baarden tot het verleden. De aanvankelijk als verwijfd beschouwde gewoonte om een gladgeschoren gezicht te tonen, deed zijn intrede. Zonder pruik verschenen de rijken nooit in het openbaar. Er waren pruiken voor alle gelegenheden, van een eenvoudige wandelpruik tot een deftige pruik voor plechtige gebeurtenissen.

Bij de dames kwam het korset, dat in de Spaanse tijd al in zwang was geweest, terug. Met behulp daarvan werd de taille ingesnoerd. Daaronder waaierden ronde hoepelrokken uit. Boven het gewaagde décolleté prijkte het torenhoge kapsel, dat desgewenst plaats bood aan attributen als bloemen, kunstvogeltjes, portretjes en liefdesbrieven. Tijdens de conversatie, die uiteraard werd beheerst door een verfijnde *etiquette*, speelde de waaier van de dames een grote rol. Er ontwikkelde zich een amoureuze 'waaiertaal', met behulp waarvan niet mis te verstane signalen konden worden gegeven.

De etiquette voorzag ook in tafelmanieren. Het eten met de handen naar de mond brengen, was niet langer *bon ton*. Mes en vork deden hun intrede. En omdat van Hollandse opvoeders niet verwacht kon worden dat zij de Franse etiquette tot in de finesse beheersten, werd de vorming van regentzonen en -dochters toevertrouwd aan Franse gouverneurs en gouvernantes, *Monsieur en Mademoiselles, die den kinderen niet alleen een bijgeloovigen eerbied voor het Fransch trachten in te prenten, maar hen ook pogen te doen gelooven, dat onze moedertaal een harde, domme taal is*. Aldus een criticus.

Kritisch was ook de in die tijd zowel bewonderde als verguisde Belle van Zuylen, de enige dochter van baron van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen en Westbroek (Slot Zuylen vindt men in Oud-Zuilen aan de Vecht). Zij was een voor die tijd geëmancipeerde dame. Ze sprak verschillende vreemde talen, speelde uitstekend klavecimbel en componeerde muziek die van tijdgenoten veel bijval oogstte. Ze had een grote kennis van de literatuur en wist veel van wiskunde en experimentele natuurkunde. Bovendien schilderde ze niet onverdienstelijk en vermaakte haar gespreksgenoten met haar rake opmerkingen en observaties. Kortom, ze had zelf weinig weg van de kenschets die ze van de Hollanders gaf: *Ik kende hun hoge kringen, die waren 's ochtends Engels en 's avonds Frans en bijgevolg heel de dag apen; ik heb hun geleerden gezien, die waren pedant; hun burgers lompe, het lagere volk was brutaal: en dat is het land dat u tot de bevoorrechtste naties rekent. U moet nogal veel waarde hechten aan hun schone straten, gedroogde vis, boter en kaas, hun sluizen en windmolens. Goed, maar voor mij is het niet voldoende dat er industrie bestaat, men moet er wat interessants mee weten te doen. Voor mij is het niet genoeg dat men rijk is, men moet het met zwier en waardigheid kunnen zijn. Trouwens, wat is die rijkdom van de Hollanders? Het is een slapende rijkdom, net als het water in de grachten.*

12. Stadhouder Willem IV en de pruikentijd

Antwoorden **Basis** **Verwerking**

1. a. Engeland.
b. Anna Charlotte Amalia en Willem IV.
c. Willem IV.
d. 40 jaar.
e. 3 jaar.
2. a. Amsterdam.
b. V.l.n.r. het Stadhuis (nu Paleis op de Dam), Nieuwe Kerk, Waaggebouw.
c. De Dam; het Waaggebouw staat er niet meer.
d. 1748.
e. Prins Willem IV.
f. De hoge belastingen en de belastingpachters vroegen daar ook nog eens extra belasting bovenop, die ze zelf hielden.
g. Van belastingpachters en regenten.
3. 6 Midden op de plaat staat het huis Elsenburg bij Maarssen. Elsenburg werd in 1812 afgebroken.
5 Er komt bezoek in een prachtige koets.
8 Een huisknecht heeft het gesmeed ijzeren hek al opengezet.
9 Het inrijhek hangt aan twee gemetselde zuilen, waarop zandstenen vazen staan.
1 De eigenaar van de buitenplaats groet met een lichte buiging de deftige heer en dame met witgepoederde pruiken die in de koets zitten.
3 Hij staat op een mooie aanlegsteiger die ook als uitzichtterrasje dienst doet. Hij wacht op nog meer gasten die komen zullen.
2 De volgende gasten komen aan met het statenjacht, dat over de Vecht aan komt zeilen.
4 Huisknechten hebben koffers en een wasmand naar de waterkant gebracht. Met een sloep zullen die straks naar de aanlegplaats van de trekschuit in Maarssen gebracht worden.
7 Het jongetje met het boerenwagentje komt uit Maarssen.
4. a. 135 (Op de Vecht).
b. 136 (In de salon).
5. a. Mogelijke antwoorden: hoepelrok, pruiken, de Vecht, prieeltje, buitenhuis, Franse taal.
b. Thee, koffie en ...; Ik allebei alstublieft.
6. Chique robe : stijlvolle jurk.
Taille : middel.
Elegant : mooi en sierlijk.
Coiffeur : kapper.
Grand-père : opa.
Grand-mère : oma.
Visiteren : op visite gaan.
Karos : koets.
Commode : lage kast met laden.
Salon : kamer.
Vestibule : hal.
Prieel : tuinhuisje.
Volière : grote vogelkooi in de tuin.
Oranjerie : kas om exotische planten te kweken.
7. a. Het paard loopt op een pad langs de kant van het water en trekt de boot aan een lange lijn vooruit; dat noemen we 'jagen'.
b. Ongeveer 30 personen.

- c. Eigen antwoord.
- d. Alles gaat nu veel sneller.
- 8. a. Friesland – Franeker.
- b. Daar je kunt zien hoe planeten om de zon bewegen. Ons zonnestelsel in het klein.
- c. 1. Mercurius.
- 2. Venus.
- 3. Aarde.
- 4. Mars.
- 5. Jupiter.
- 6. Saturnus.

Extra

- 1. a. Achttiende eeuw.
- b. Bestuurders van de steden in de Republiek in de 17^e en 18^e eeuw.
- c. Familieregering.
- 2. a. Burcht.
- b. 1. Symmetrie
- 2. buxushaagjes om de bloemperken,
- 3. rechte lanen.
- c. Een dwaaltuin. Je moet via omwegen naar het midden proberen te komen.
- f. Een deftige kast: een kabinet.
Voor het orgel: www.youtube.com/watch?v=uiFHMe94Jhk.
- h. Blokfluit.
- i. De blokfluit wordt begeleid op het kabinetorgel.
- j. Met je voeten pompte je lucht in een balg. Te vergelijken met het trappen bij een harmonium.
- k. Hij draagt een pruik.
- l. Johann Sebastian Bach (1685-1750). Bach en Händel zijn in hetzelfde jaar geboren. Händel overleed 9 jaar na Bach (1759).
Tip: Mooi opname om kinderen kennis te laten maken met muziek van Bach: <http://allofbach.com/nl/bwv/bwv-565/>. Op deze site staat heel veel muziek van Bach.
- 3. a. Eigen antwoord.
- b. Eigen antwoord.
- c. Eigen antwoord.
- d. Eigen antwoord.
- e. Eigen antwoord.
- f. Oud Hollandse spelen: <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/diversen/44012-de-leukste-oud-hollandse-spelletjes-uit-grootmoeders-tijd.html>.
- 4. a. Verhandeling van enige eigenschappen van het zaligmakend geloof.
- b. Dominee Wilhelmus à Brakel.
- c. Dominees.
- d. De Bijbelboeken.
- e. Het voorzeggende van toekomstige gebeurtenissen.
- f. De Openbaring van Johannes 22 : 18 en 19.
- g. Het ABC des geloofs. Examen van tolerantie.